

İyâs b. Muâviye ve Fıkıh Tarihindeki Yeri

Abdullah ÖNDER | <https://orcid.org/0000-0002-4141-5873>

Dr. Öğr. Üyesi | Yazar | onderabd@gmail.com

Adıyaman Üniversitesi | <https://ror.org/02s4gkg68>

İslam Hukuku | Adıyaman, Türkiye

Öz

İyâs b. Muâviye (ö. 121/740) tâbiîn dönemi fakih ve kadılarındandır. Emevîler döneminde Basra kadısı olan Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) görevinden istifa edince yerine tayin edilmiş ve kısa bir süre kadılık yapmıştır. Onun kadılık vazifesi halife Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) dönemine denk gelir. O bu vazifedeyken birçok davayı ferâsetiyle/zekâsıyla sonuçlandırmıştır. Bunun yanında o, toplum içerisinde insanların dış görünüşlerine bakıp onların hangi tür mesleklerle sahip olabileceklerini kestirebilecek sezgiye de sahip biridir ki bu özelliklerinden dolayı Kâdî Şüreyh'e (ö. 80/699) benzetilmiştir. İyâs'ın keskin zekâsı Araplar arasında darb-ı mesel haline gelmiş, hatta Medâinî (ö. 228/843) onun ferâset örneklerine yer verdiği müstakil bir eser yazmıştır. İyâs'ın kadılık vazifesi ve ün yapmış zekâsının yanında kaynaklarda birçok fikhî görüşü de vardır. Ayrıca İyâs'ın, istihsanı ilk defa teknik/terim anlamda dile getiren kişi olduğu kanaatindeyiz, zira öncesinde bu anlamda bu kavramı kullanana rastlamamaktayız. Onun Hz. Peygamber dönemine yakın bir zaman diliminde yaşamış olması ve aynı zamanda birçok sahâbînin henüz hayatta olduğu bir dönemde yetişmiş olması fikhî görüşlerini önemli kılmaktadır. Dolayısıyla İyâs'ın ferâseti, kadılıktaki mahareti, fikhî birikimi ve istihsan görüşü merakımızı celbetmiş ve neticede bu çalışma yapılmıştır. İyâs'ın kadılık yaparken fıkıh bilgisinin dışında ferâsetiyle birçok davayı hızlı ve adaletli bir şekilde sonuçlandırması, yargılama hukukunda kanunu bilmenin yanında ferâset ve zekânın da önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca o, İslâm hukukunda meseleleri çözüme kavuşturmak için başvurulmuş istihsanı kıyasın katı kuralcılığına karşı çözüme daha elverişli bir delil veya yöntem olarak görmüş ve özellikle ahlâkî hassasiyetin zayıfladığı dönemlerde sorunların çözümü için bu delili bir çıkış yolu olarak tavsiye etmiştir. Aslında istihsan delilinin teknik anlamdaki kullanımı daha çok Ebû Hanîfe ve talebelerine dayandırılır. Ancak İyâs'ın hicri 121 yılında vefat etmiş olmasını dikkate aldığımızda onun istihsan hakkındaki ifadeleri istihsanın daha erken bir dönemde teknik anlamda kullanılmış olabileceğini ortaya koymaktadır. Bu durum aynı zamanda istihsanın daha erken dönemde âlimlerimizin zihninde ne anlam ifade ettiğini daha iyi anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma İyâs'ın hayatının ve fikhî görüşlerinin ortaya konulmasını amaçlarken aynı zamanda İyâs'ın istihsan anlayışını da ortaya koymaktadır. Neticede, fikhî ve kazâî meselelerin çözümünde ve bu çözümlerin yol haritası niteliğinde olan usul bilgisinde İyâs'ın hem meselelere yaklaşım tarzının hem de bunlara getirmiş olduğu çözümlerin önemli olduğu kanısındayız. Bu çalışmayı yaparken daha sağlıklı bilgilere ulaşmak adına erken dönem kaynaklarından yararlanmaya gayret ettik. Bunun yanında bu bilgileri sadece bir araya getirmekle iktifa etmeyerek aynı zamanda bunları kendi içerisinde değerlendirmeye tâbi tuttuk. Ülkemizde İyâs ile ilgili kısa ansiklopedi maddesi dışında herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bundan dolayı bu çalışmamızın İyâs ile ilgili bir ön çalışma niteliği taşıdığını söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler

İslâm hukuku, İyâs b. Muâviye, Kadı, Ferâset, İstihsan

Atıf Bilgisi

Önder, Abdullah. "İyâs b. Muâviye ve Fıkıh Tarihindeki Yeri". *Rize İlahiyat Dergisi* 28 (Nisan 2025), 171-184.

<https://doi.org/10.32950/rid.1608468>

Yayın Bilgileri

Türü

Araştırma Makalesi

Değerlendirme: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körlleme

Süreç Bilgileri

Geliş Tarihi: 27.12.2024

Kabul Tarihi: 07.04.2025

Yayın Tarihi: 20.04.2025

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Etik Kurul İzni

Bu çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.

Benzerlik Taraması

Yapıldı – iThenticate

Etik Bildirim: ilahiyyatdergi@erdogan.edu.tr

Çıkar Çatışması

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Dizinlenme Bilgisi

Iyās b. Muāwiya And His Place in The History of Fiqh

Abdullah ÖNDER | <https://orcid.org/0000-0002-4141-5873>

Asst. Prof. | Author | onderabd@gmail.com

Adiyaman University | <https://ror.org/02s4gkg68>

Islamic Law | Adiyaman, Türkiye

Abstract

Iyās b. Muāwiya (d. 121/740) was a jurist and qadi of the tābiin period. When Hasan al-Basrī (d. 110/728), who was the qadi of Basra during the Umayyad period, resigned from his post, he was appointed to replace him and served as qadi for a short time. His term as a qadi coincides with the reign of Caliph 'Umar b. 'Abd al-'Aziz (d. 101/720). While he was in this position, he finalized many cases with his wisdom/intelligence. In addition, he had the intuition to look at the appearance of people in the society and predict what kind of professions they would have, and he was likened to Qādī Shurayh (d. 80/699) because of these qualities. Iyās's sharp intelligence became a proverb among the Arabs, and al-Madā'inī (d. 228/843) even wrote a detached work in which he included examples of his farāset. In addition to his position as a qadi and his renowned intellect, Iyās also has many jurisprudential opinions in the sources. In addition, we believe that Iyās was the first person to articulate istihsan in a technical sense, since we do not find anyone using this concept in this sense before him. The fact that he lived close to the Prophet's time and grew up at a time when many of the Companions were still alive makes his jurisprudential views important. Therefore, we were intrigued by Iyās's wisdom, his skill as a qadi, his jurisprudential knowledge, and his view of istihsan, and this study was conducted as a result. The fact that Iyās concluded many cases quickly and justly with his ferāsah in addition to his knowledge of fiqh while serving as a qadi reveals that ferāsah and intelligence are important in judicial law in addition to knowledge of the law. In addition, he considered istihsan, which is used to resolve issues in Islamic law, as a more favorable evidence or method against the strict prescriptivism of qiyas and recommended this evidence as a way out for the solution of problems, especially in periods when moral sensitivity weakened. In fact, the technical use of the evidence of istihsan is mostly attributed to Abū Hanifa and his disciples. However, when we take into account that Iyās died in 121 AH, his statements about istihsan reveal that it may have been used in a technical sense in an earlier period. This also helps us to better understand the meaning of istihsan in the minds of our scholars in the earlier period. Therefore, while this study aims to reveal Iyās' life and his jurisprudential views, it also reveals Iyās' understanding of istihsan. As a result, we believe that both Iyās' approach to the issues and his solutions to them are important in the solution of fiqh and qāḍā'i issues and the procedural knowledge that is the road map of these solutions. While conducting this study, we have endeavored to make use of early sources in order to reach more reliable information. In addition, we have not only gathered this information but also evaluated it within itself. In our country, there has not been any study on Iyās except for a short encyclopedia article. Therefore, we can say that this study is a preliminary work on Iyās.

Keywords

Islamic law, Iyās b. Muāwiya, Qadi, Farāset, Istihsan

Citation

Önder, Abdullah. "Iyās b. Muāwiya And His Place in The History of Fiqh". *Rize Theology Journal* 28 (April 2025), 171-184.

<https://doi.org/10.32950/rid.1608468>

Publication Information

Type	Research Article	Peer-Review: Double anonymized - Two External
Process Information	Date of Submission: 27.12.2024	Date of Acceptance: 07.04.2025 Date of Publication: 20.04.2025
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.	
Ethics Committee Approval	Ethics committee approval is not required for this study.	
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate	Complaints: ilahiyatdergi@erdogan.edu.tr
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.	
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.	
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.	

Abstracting and Indexes

Giriş

Tâbiîn döneminde İslâm coğrafyasının genişlemesi ve farklı ırk, kültür ve dinlerden birçok insanın Müslüman olması gibi çeşitli sebeplerle yeni fikhî meseleler ortaya çıkmıştır. Bu durumda tâbiîn fakihlerinin/müctehidlerinin bu yeni meselelere yaklaşımları, geliştirmiş oldukları çözüm metotları ve bu meseleler karşısındaki tavırları önemli görülmektedir. Bunun yanında tâbiîn fakihlerinin sahâbe gözetiminde yetişmiş olmaları, sonraki nesillere göre sahih sünnet bilgisine daha çok vâkıf olmaları da bu dönemi önemli kılmaktadır. Bu anlamda çalışmamızın merkezinde yer alan İyâs b. Muâviye de tâbiîn fakihlerindendir ve sahâbe ortamında yetişmiştir.

İyâs b. Muâviye'nin çalışmamıza konu olmasının nedeni, sadece tâbiîn dönemi fakihlerinden olması sebebiyle değildir. Onun fikhî melekesi, soru(n)lara karşı çözüm yeteneği ve genel olarak zekâsı da dikkate değerdir. Nitekim o, davaları çözme kabiliyeti ve üstün ferâsetiyle ön plana çıkmış biridir. Öyle ki İyâs'ın ferâseti, halk arasında "İyâs'tan daha zeki (ازكن من إياس)" şeklinde darb-ı mesel olmuştur.¹ Hatta Medâinî'nin (ö. 228/843) "Zekenu İyâs" başlıklı bir eser telif ettiği rivayet edilmiştir.² Diğer taraftan onun istihsan ile ilgili düşüncesi de dikkatimizi çekmiştir ki bu hususiyetlerinden dolayı İyâs b. Muâviye ile ilgili bu çalışmayı yapmayı uygun gördük.

İyâs'ın fetvaları ve kadılık sürecindeki dava çözümlemeleri bazı erken dönem kaynaklarında dağınık bir şekilde yer alsa da Vekî'nin (ö. 306/918) *Aḥbârü'l-kuḍât* adlı eserinde bunların pek çoğu bir araya getirilmiştir. Son dönemlerde Arap dünyasında Zeyd b. Abdulazîz el-Feyyâz (ö. 1995) daha çok ferâseti ve buna dair örnekleri dikkate alarak İyâs ile ilgili bir eser telif etmiştir.³ Ahmet Ağırakça da Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisine "İyâs b. Muâviye" başlıklı bir madde yazmıştır.⁴ Bu maddenin kısa ve İyâs için kapsamlı olmaması, ayrıca bunun dışında ülkemizde İyâs hakkında herhangi bir çalışmanın yapılmamış olmasından dolayı bu önemli fakih ve kadının tanınması, görüşlerinin bilinmesi ve onunla ilgili yapılabilecek çalışmalara rehberlik etmesi adına bu çalışmanın faydalı olacağını umuyoruz.

1. İyâs b. Muâviye

1.1. Hayatı

Tam adı İyâs b. Muâviye b. Kurre b. İyâs'dır. Künyesi Ebû Vâsile'dir.⁵ Soyu Arapların atalarından Adnan'a dayanan Müzeyne kabilesine mensup⁶ olup, 46/666 yılında Yemâme'de doğduğu rivayet edilmektedir.⁷ Tâbiînden olan İyâs, hadisçiler tarafından sika kabul edilmektedir.⁸

İyâs'ın dedesi Kurre b. İyâs sahâbeden olup, kendisi Resûlullah'ın (s.a.s) yanına gittiğini ve duasına mazhar olduğunu söylemiştir.⁹ Ancak Kurre b. İyâs, Hâricîlerin önemli fırkalarından Ezârika tarafından 64/683-84 yılında öldürülmüştür.¹⁰ İyâs'ın babası Muâviye b. Kurre ise tâbiînden olup, hadis rivayetinde bulunmuş ve sikadandır.¹¹ Hicri 113 yılında vefat etmiş¹² olan Muâviye b. Kurre, Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö. 42/662-63), Ebû Eyyûb el-Ensârî (ö. 49/669), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), İbn Abbâs (ö. 68/687-88), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) gibi önemli birçok sahâbiden rivayette bulunmuştur.¹³

¹ Ebû'l-Fidâ' İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (Dâru Hicr, 1997), 13/116; Ebû Gays Muhammed Hayrüdî Ziriklî, *el-A'âm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 2/33.

² Ziriklî, *el-A'âm*, 2/33.

³ Zeyd b. Abdulazîz el-Feyyâz, *el-Kâdî İyâs b. Muâviye* (Riyad: Dâru'l-Alûka, 1437).

⁴ Ahmet Ağırakça, "İyâs b. Muâviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/498.

⁵ Bazı kaynaklarda "Ebû Vâile" diye de geçmektedir. (Bkz. Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibuddin Ebi Saîd Ömer b. Çurame el-Umerî (Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1995), 10/5.) Bunun bir istinsah hatası olması da muhtemeldir.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâtü'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001), 9/232; Muhammed b. İsmâil Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî (Haydarabad: Dâiretu'l-Me'ârifü'l-Osmâniyye, 2009), 2/238; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 5/155; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/116.

⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân Vekî, *Aḥbârü'l-kuḍât*, thk. Abdulaziz Mustafa el-Merâğî (Riyad: Mektebetü'l-Verrâk, 1947), 1/374.

⁸ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed Zehebî, *Mizânü'l-İtidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 1/283.

⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 5/151.

¹⁰ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, thk. Süheyl Zekâr (Dâru'l-Fiker, 1993), 301.

¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/219.

¹² Zehebî, *Siyer*, 5/155.

¹³ Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî Abdürrezzâk, *el-Muşanneffü'l-hadîs*, thk. Habiburrahman el-E'zamî (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403), 1/299, 339, 495; Zehebî, *Siyer*, 5/153.

Nitekim kendisi de sahâbeden birçok kişiyle karşılaştığını söylemiştir.¹⁴ O, Hz. Ali'den (ö. 40/661) rivayette bulunmuşsa da bunun mürsel olduğu söylenmiştir.¹⁵ Muâviye b. Kurre'nin bu şekilde birçok sahâbîyle iletişim halinde olmuş olması, oğlu İyâs'a ilmî yönden olumlu yansımış olmalıdır.

İyâs, hayatının çoğunu Basra'da geçirmiştir. Ancak onun buraya ne zaman geldiği tam olarak bilinmemektedir. Kendisinin "Basra'ya geldim ve Câbir b. Zeyd (ö. 93/711) dışında fetva veren görmedim."¹⁶ sözüne bakılırsa onun vefat etmeden çok önceleri Basra'ya gelmiş olması gerekir. Zira kendisi hicri 122'de vefat etmiş, Câbir ise hicri 93'te vefat etmiştir. Mensubu olduğu Müzeyne kabilesinin ise Hz. Ömer'in (ö. 23/644) henüz hayatta olduğu zamanda Basra'da mahallesi bulunmaktadır.¹⁷ Dolayısıyla İyâs'ın kabilesinin Basra şehrinin kuruluşuyla birlikte buraya yerleşmiş bir kabile olduğu söylenebilir.

İyâs, Basra'daki kadılık görevinden sonra Vâsî'ta gitmiş ve oraya yerleşmiştir.¹⁸ Bazı rivayetlerde İyâs'ın Yemâme, Basra ve Vâsî şehirleri dışında Şam'da da kaldığı yer almaktadır. Nitekim bir rivayette İyâs'ın buradaki bir kütüphanede¹⁹ Hristiyan bir grupla bir konu üzerine tartışmaya girdiği ifade edilir.²⁰ Yine onun burada Enes b. Malik'in (ö. 93/711-12) de içerisinde bulunduğu bir grupla ramazan hilalini gözlemlemeye çıktığı aktarılmıştır.²¹ Bunun yanında o, Halife Ömer b. Abdülazîz'i (ö. 101/720) ziyaret etmek gibi bazı vesilelerle de Şam'a gitmiştir.²² Ayrıca onun Medine'de bulunduğu da kaynaklarda yer alan bilgiler arasındadır.²³ Onun, hayatı boyunca bu şekilde farklı şehir ve ortamlarda bulunmuş olması müktesebatı üzerinde olumlu etki yapmış olmalıdır.

1.1.1. Kadılık Vazifesi

Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) kadılıktan istifa etmesi üzerine yerine İyâs kadı olarak görevlendirilmiştir.²⁴ İyâs'ın kadılık görevine getirilişi hakkında birbirine yakın iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bir rivayete göre Halife Ömer b. Abdülazîz, bir adamı İyâs ve Kâsım b. Rebî'a'dan hangisinin kadılığa daha ehil olduğunu belirlemek için Basra'ya gönderir. Adam her ikisini çağırır. İyâs adama kendisi ve Kâsım hakkında Basra'nın fakihlerinden Hasan ve İbn Sîrîn'e (ö. 110/729) sormasını, onlar hangisini tavsiye ederlerse onu kadı yapmasını söyler. Ancak Kâsım b. Rebî'a adama, kendisinden istediği şeye (kadılık için yeterli müktesebata) sahip olmadığına dair yemin ederek, İyâs'ın kadılık için daha bilgili ve yetkin olduğunu söylemiş ve eğer doğru söylüyorsa İyâs'ı kadı yapması gerektiğini, yalan söyleyenlerden ise zaten yalancı birini kadı yapmaması gerektiğini söyler. Bunun üzerine İyâs kadılık görevine getirilir.²⁵ Diğer rivayete göre Ömer b. Abdülazîz, Basra valisi Adî b. Ertât'a (ö. 102/720) haber göndererek insanları İyâs ve Kâsım'dan hangisinin kadılığa daha layık olduğunu belirlemek için toplayıp onlarla istişare etmesini ve ona göre birini kadı yapmasını ister. Adî b. Ertât insanları topladığında Kâsım, İyâs'ın kendisinden daha bilgili ve bu göreve daha layık olduğuna dair yemin eder. Bunun üzerine Adî kadılığa İyâs'ı getirir.²⁶ Ömer b. Abdülazîz'in İyâs'ın ismini vermiş olması İyâs'ı önceden tanıdığını veya onun namını duymuş olduğunu göstermektedir. Nitekim daha önce ifade ettiğimiz gibi İyâs çeşitli vesilelerle Şam'da bulunmuş ve -aşağıda da görüleceği üzere- bazı vesilelerle Ömer b. Abdülazîz'in huzuruna çıkmıştır. Halife de bu esnada onun kadılık yapabileceğine kanaat getirmiş olmalıdır.

İyâs kadılık görevini başarılı bir şekilde icra etmiştir. Nitekim bu görevi dolayısıyla Hasan-ı Basrî'ye göre daha çok methedildiği söylenmiştir.²⁷ Kimileri onun kadılıktaki maharetini meşhur Kûfe kadısı Kâdî Şüreyh'in (ö. 80/699) kadılığına benzetmiştir.²⁸ Zira

¹⁴ Zehebî, *Siyer*, 5/154.

¹⁵ Ebû Abdillâh Alâüddîn Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fi esmâ'ir-ricâl*, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2011), 6/304.

¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 9/180.

¹⁷ Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdullah Umer el-Bârûdî (Beyrut: Daru'l-Cenân, 1988), 12/230.

¹⁸ Ziriklî, *el-A'âm*, 2/33.

¹⁹ Bazı rivayetlerde "küttabda" diye geçmektedir. Bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/119.

²⁰ Tartışma şöyledir: Kütüphanede (veya küttabda) hristiyan bir grup İyâs'ın da olduğu bir ortamda kendi aralarında müslümanların cennette insanların dışkısının olmadığını söylediklerini ifade edip müslümanlarla dalga geçerler. İyâs da onlara: "Dünyada insanların yediklerinin çoğu bedenlerinde kaybolmuyor mu?" diye sorar. Onlardan biri: "Evet" der. Bunun üzerine İyâs: "O zaman cennette yiyeceklerin insan bedeninde kaybolmasını neden inkar ediyorsunuz?" der. Bu cevap üzerine onlardan biri İyâs'a: "Sen şeytansın." diye çıkışır. (İbn Asâkir, *Dimaşk*, 10/15.)

²¹ Rivayete göre İyâs ile Enes b. Mâlik'in de içlerinde olduğu bir grup ramazan hilali (ruyetü hilal) için çıkmışlarken, yüz yaşına yaklaşmış Enes b. Mâlik hilali gördüğünü söyler. Ancak diğerleri bir türlü göremezler. Bu esnada İyâs Enes'e bakınca kaşındaki bir kılın hilal şeklinde Enes'in gözüne girdiğini görmüş ve onu düzeltmiş, ondan sonra Enes de hilali görmediğini söylemiştir. (Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'iz-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1968), 1/250.)

²² İbn Asâkir, *Dimaşk*, 10/5.

²³ Vekî, *Ahbâr*, 1/367.

²⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 12/658.

²⁵ Vekî, *Ahbâr*, 1/313.

²⁶ Ebû Amr Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1985), 324.

²⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İl ve ma'rifeti'r-ricâl* (Alemü'l-Kütüb, 1997), 1/432; Vekî, *Ahbâr*, 1/317.

²⁸ İbn Asâkir, *Dimaşk*, 10/27.

İyâs kadı iken birçok meseleyi ferâseti ve zekâsıyla çözüme kavuşturmuş, hatta onun ferâsetle çözmüş olduğu davalar özel olarak kayda geçirilmiştir. Nitekim İbrâhim b. Merzûk, “İyâs’ın yanına gidip hadis hocasından hadis yazar gibi ondan ferâset yazardık.”²⁹ demiştir. İyâs’ın kadılıktaki ferâset örneklerinden birkaçı şöyledir:

1- İki kadın bir ip yumağı için anlaşmazlığa düşerler. Bunlar kadı İyâs’a gelip durumu anlatır ve birbirlerinden şikayetçi olurlar. İyâs, onları dinledikten sonra kadınlardan birini uzaklaştırarak, diğerine ipi neye doladığını, yani yumağı neyin üzerine yaptığını sorar. O da ekmek parçasına doladığını söyler. İyâs bu sefer onu uzaklaştırır, diğer kadını yanına çağırır ve ona da aynı soruyu sorar. O kadın ise ipi bez parçasına doladığını söyler. Bunun üzerine İyâs ip yumağını çözdürür ve ipin ekmek parçasına dolanmış olduğunu görür. Bunun üzerine ip yumağı, söylediği gibi çıkan kadına verilir.³⁰ Bu örnekte görüldüğü üzere İyâs ferâsetiyle davayı hızlıca ve adaletili bir şekilde sonuçlandırmıştır.

2- Adamın biri, bir cariye satın aldıktan sonra bu cariyenin akli melekesinin yerinde olmadığını düşünerek eski sahibine iade etmek ister. Ancak eski sahibi bunu kabul etmez ve davalık olurlar. Cariyeyi satın alan, İyâs’a durumu anlatır. İyâs cariyeyi çağırır ve kendisine “hangi ayağın daha uzundur?” diye sorar. Cariye, cevap olarak sol ayağını gösterir. İyâs bu sefer “doğduğun geceyi hatırlıyor musun?” diye sorar. Cariye “evet” diye cevap verir. Bunun üzerine İyâs cariyenin sahibine iadesine hükmeder.³¹ Bu örnekte İyâs dava sürecinde cariyenin akli melekesinin yerinde olup olmadığını test etmiş ve neticede akli melekesinin yerinde olmadığına hükmetmiştir. Günümüz şartları açısından bu yöntem basit görünse de o günün şartlarında hem davanın hızlıca neticelendirilmesi hem de davayı yönlendirecek bir kanaat hasıl etmesi açısından önemli görülebilir.

3- Biri kırmızı diğeri yeşil renkte olan iki yün elbise için iki adam davalık olur ve İyâs’a gelirler. Adamlardan biri şöyle der: “Elbisemi kenara koydum ve yıkanmak için havuza girdim. Bu adam gelip elbisemini elbisemin yanına koydu ve yıkanmak için havuza girdi. Ancak benden önce havuzdan çıkıp elbisemi giyip gitti. Ben de peşinden gidip giydiği elbisenin bana ait olduğunu söyledim, fakat o bunu inkâr etti.” İyâs adama “delilin var mı?” diye sorar. Adam delili olmadığını söyler. Bunun üzerine İyâs bir tarak ister ve tarakla her iki adamın saçını taratır. Birinin saçı arasında kırmızı, diğerininkinde yeşil renkte yün kalıntısı çıkar. Bunun üzerine İyâs, saçı arasında kırmızı renkte yün çıkan adama kırmızı, yeşil renkte yün çıkan adama yeşil elbisenin verilmesine hükmeder.³² Bu dava örneğinde İyâs’ın ferâsetiyle/zekâsıyla davayı çözüme kavuşturduğu görülmektedir. İyâs’ın bu uygulaması günümüz açısından basit görünse de o günün imkân ve şartları çerçevesinde değerlendirildiğinde günümüz kriminal analizlere benzetilebilir.³³

Bu şekilde kadılıktaki maharetli olan İyâs, kadılığın sadece ilimle elde edilmeyeceği, bunun aynı zamanda bir yetenek olduğu düşüncesindedir. Nitekim biri kendisine “bana kadılığı öğret.” dediğinde o, kadılığın öğrenilmeyeceğini, bunun kavrayış/idrak (فهم) ile alakalı bir durum olduğunu, “bana ilimden öğret” demesi gerektiğini tavsiye etmiştir.³⁴ Aslında İyâs’ın bu yaklaşımı Kur’an’ın da işaret buyurduğu bir husustur. Nitekim Hz. Süleyman ve Hz. Dâvud’a gelen bir dava³⁵ münasebetiyle şöyle denilmiştir: “Süleyman’ın dava konusunu iyi anlamasını sağladık (فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمَانَ). Her birine de hükmetme yeteneği ve ilim verdik...”³⁶ Bu âyette her iki peygambere de hükmetme yeteneği ve ilim verildiği ifade edilirken Süleyman peygambere ayrıca dava konusunu anlama (فهم) yeteneği verildiği belirtilmiştir. İyâs’ın ifade ettiği ve Kur’an’ın da işaret ettiği gibi kadılık/yargıcılık vazifesi ilim sahibi olma ve/veya kanunları bilmenin yanı sıra davaları idrak/kavrama kabiliyetine de sahip olmayı gerektirmektedir. Bu idrak kabiliyeti de ancak fitrî bir zekâ ve ferâsetle olabilir.

İyâs kadılık vazifesini her hal ve şartta yerine getirmeye özen göstermiştir. Bu anlamda onun yolda yürürken veya mahalle mescidindeyken veyahut çarşıda olduğu esnada davalara baktığı ifade edilmiştir.³⁷ Bu aynı zamanda onun görevini yapmak için

²⁹ Vekî, *Aḥbâr*, 1/328.

³⁰ Vekî, *Aḥbâr*, 1/332.

³¹ Vekî, *Aḥbâr*, 1/327.

³² Vekî, *Aḥbâr*, 1/338-339.

³³ M. Fatih Turan, “İslam Muhakeme Hukukunda İz Bilimi (Kriminalistik) ve Adli Tıp Çalışmalarını Anımsatan Bazı Uygulamalar”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2010), 162.

³⁴ İbn Kayyim el-Cevziyye, *eṭ-Ṭurukūl-ḥükmiyye fi’s-siyâseti’ş-şer’iyye*, thk. Nayif b. Ahmed (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2019), 1/88.

³⁵ Rivayet olduğu üzere koyun sürülerinden biri bir tarlaya girip ekine zarar verir. Tarla sahibi zararının telafisi için Hz. Dâvud’a gelir. O esnada Oğlu Süleyman da oradadır. Dâvud ekinin kıymetinin sürüdeki koyunların değerine eşit olduğunu düşünerek koyunların buna karşılık olarak tarla sahibine verilmesine karar verir. Ancak oğlu Süleyman bunun fazla olduğunu düşünerek ekine verilen zararın koyunların geliriyle telafi edilmesini teklif eder. Buna göre koyunlar tarla sahibine, tarla da koyunların sahibine verilecek ve tarla zarardan önceki haline dönüşene kadar koyun sahibi tarlayla ilgilenecek, tarla sahibi de bu süre zarfında koyunların süt ve yün gibi gelirinden yararlanacaktır. Tarla sahibinin zararı karşılanmış olunca karşılıklı değişim gerçekleşecektir. Bu çözümü Hz. Dâvud beğenir. Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu’l-kadîr* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414), 3/493, 498.

³⁶ *Kur’an Yolu* (Erişim 20 Aralık 2024), el-Enbiyâ 21/79.

³⁷ Vekî, *Aḥbâr*, 1/333, 341.

belli bir mekanla kendisini sınırlandırmadığını olabildiğince gelen davaları hızlı bir şekilde çözüme kavuşturmaya gayret ettiğini göstermektedir.

İyâs, her ne kadar kadılık vazifesinde maharetli olsa da bu görevi uzun sürmemiştir. Kendisine gelen bir dava yüzünden Vali Adî b. Ertât'la arası açılmış, bunun üzerine İyâs görevi bırakmak zorunda kalmıştır. Ona bu görevi bıraktıran olay şöyledir: Mühelleb b. Kâsım içki içerken bir defasında kadehi içmesi için hanımına uzatır ancak hanımı reddeder. Mühelleb, içmemesi halinde üç talakla boş olduğunu söyler. Hanımı yine de içmez ve boşanmış olduğu düşüncesiyle gitmeye kalkışır. Bunun üzerine Mühelleb, gitmesini engeller ve onu boşamadığını söyler. Durum Mühelleb'in babası Kâsım'a gidince Kâsım, Adî b. Ertât'tan yardım ister. Adî ise kadının Mühelleb'e geri dönmesini ister. Ancak durum İyâs'a intikal eder ve İyâs bir kadının şahitliğine de dayanarak kadının boşanmış olduğuna hükmeder ve kadına yaklaşması halinde Mühelleb'e recm cezası vereceğini söyler. Bunun üzerine Adî b. Ertât'la araları açılır ve kadılıktan azledilir.³⁸ Burada devlet yetkilisinin yargı sürecine müdahale ettiği ve İyâs'ın bunu kabul etmediği anlaşılmaktadır.

İyâs'ın tam olarak ne kadar süre kadılık yaptığını bilmiyoruz. Ancak Ömer b. Abdülazîz'in 99/717 yılında halife olduğunu ve halife olduğunda Basra valisi Yezîd b. Mühelleb'i (ö. 102/720) görevden alıp yerine Adî b. Ertât'ı vali tayin ettiği bilinmektedir. Adî, vali olunca Basra kadılığına ilk başta Hasan-ı Basrî'yi getirir. Ancak Hasan bu görevde yirmi gün³⁹ gibi kısa bir süre kalır ve istifa eder.⁴⁰ Bu rivayetleri dikkate aldığımızda İyâs'ın 99/717 yılında kadı olarak görevlendirildiği söylenebilir. Yukarıda zikredildiği gibi İyâs Adî b. Ertât tarafından henüz Ömer b. Abdülazîz halifeyken görevden alınmıştır. Çünkü aynı rivayetin devamında Adî'nin, durumu Halife Ömer'e ilettiği ve onun onayıyla Hasan'ı tekrar kadı olarak atadığı ifade edilmiştir.⁴¹ Ömer b. Abdülazîz'in hilâfeti iki buçuk yıl sürmüştür. Buna göre İyâs'ın iki yıl civarında kadılık yapmış olabileceğini tahmin etmek mümkündür.

Kadılık dışında İyâs'ın görev yapıp yapmadığını bilmiyoruz. Ancak o, Vâsıt'tayken meşhur Emevi valisi Haccâc'ın (ö. 95/714) akrabası Vali Yûsuf b. Ömer'in (ö. 127/744) İyâs'a çarşı âmilliği (vergi memurluğu) görevi verdiği ancak İyâs'ın bunu kabul etmediği, bunun üzerine İyâs'ı cezalandırdığı kaynaklarda yer almaktadır.⁴²

1.1.2. Kişiliği

İyâs bulunduğu çevrede âlim, mütevazı, cömert ve zeki biri olarak temayüz etmiştir. Henüz küçük yaşta ilimle meşgul olmuştur. Nitekim babası onu dokuz yıl boyunca okuttuğunu söylemiştir.⁴³ İyâs'ın hangi hocalardan ders aldığı bilinmemekle birlikte kendilerinden rivayette bulunduğu bazı kimselerin onun ilmî gelişimi üzerinde etkili oldukları tahmin edilebilir. Mesela o, babası Muâviye b. Kurre, Enes b. Mâlik, Saîd b. Müseyyib (ö. 94/713) ve Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) gibi sahâbî ve tâbiinden rivayette bulunmuştur.⁴⁴ İyâs'ın ilmî şöhreti Basra dışına ulaşmış olmalı ki Vâsıt'a geldiğinde buranın halkı "Basrî geldi, Basrî geldi!" diyerek sevinçlerini dışa vurmuşlardır.⁴⁵ Yine bu şehre geldiğinde Abdullah b. Şübrûme'nin (ö. 144/761) yetmiş kadar soru hazırladığı ve bunları götürüp kendisine sorduğu, onun da dört mesele dışında diğer tüm soruları cevaplandığı söylenmiştir.⁴⁶

Derin Kur'an bilgisine sahip olan İyâs, Kur'an'ın anlaşılmasına da ayrı bir önem vermiştir. Nitekim o, Kur'an ve tefsirini bilmeyenlerin durumunu yöneticilerinden gece mektup gelip de bu mektubu okumak için ışığı olmayan kimselere benzetmiştir. Bunlar mektubun içerisinde ne olduğunu bilemediklerinden korkuya kapılırlar, ancak ışık geldiğinde mektubun içeriğinden haberdar olurlar.⁴⁷ Zaten kendisinin Kur'an ve tefsiri hakkında iyi derecede bilgi sahibi olduğu görülmektedir. Birçok müfessirin ondan Kur'an tefsirine dair nakillerde bulunmuş olması⁴⁸ bunu göstermektedir. İyâs'ın sünnet bilgisi için de aynı şeyi söylemek mümkündür. Yani o iyi bir hadis bilgisine sahiptir. Nitekim birçok hadis kaynağında onun nakillerine rastlamak mümkündür. Babasının birçok sahâbîyle görüşmüş olması ve onlardan birçok hadis nakletmiş olması onun sünnet bilgisi üzerinde olumlu etkiye sahip olmuştur.

³⁸ Vekî', *Aḥbâr*, 1/313-314; İbn Hallikân, *Vefeyât*, 1/419).

³⁹ Vekî', *Aḥbâr*, 1/307.

⁴⁰ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, 5/263.

⁴¹ Vekî', *Aḥbâr*, 1/314.

⁴² İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, 9/233; Vekî', *Aḥbâr*, 1/352-353.

⁴³ Vekî', *Aḥbâr*, 1/326.

⁴⁴ Buhârî, *et-Târîḫ*, 2/238; Halife b. Hayyât, *Ṭabakât*, 301; Zehebî, *Siyer*, 5/155.

⁴⁵ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, 7/175; Vekî', *Aḥbâr*, 1/358.

⁴⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/120.

⁴⁷ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî ibnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404), 1/12.

⁴⁸ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyil-Kur'an*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 3/390; 12/175, 458; 16/325; 18/515; Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmil-Kur'an*, thk. Hişâm Semîr el-Buhârî (Riyad: Dâru'l-Âlem, 2003), 7/110; 8/137; Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî Ebû Nuaym, *Ḥilyetü'l-evliyâ' ve ṭabakâtü'l-aşfyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988), 3/124.

İyâs'ın kelimâ konulara da hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim onun kelimâ fikirleriyle ön plana çıkmış Gaylân ed-Dımaşkî (ö. 120/738) ile halife Ömer b. Abdülazîz'in huzurunda münazara yaptıkları ve bu münazarada Gaylân'a galip geldiği söylenmiştir.⁴⁹

İyâs mütevazı bir kişiliğe sahiptir. Öyle ki kadılığa atandıktan sonra Hasan-ı Basrî ziyaretine gelmiş, İyâs Hasan'ı görünce ağlamıştır. Hasan niye ağladığını sorunca o, Hz. Peygamber'in, "kadılar üçtür, ikisi cehennemdedir, biri cennettedir."⁵⁰ dediğini hatırlatmıştır. Bunun üzerine Hasan kendisine Hz. Dâvûd ile Hz. Süleyman'ın bir dava ile ilgili hükümleri hakkında bilgi veren âyetleri⁵¹ okuyup onu teselli etmiştir.⁵² Bu rivayetten İyâs'ın kadılık vazifesine getirilince makamın verdiği mutluluk ve sevinci yaşamak yerine bu görevle ağır bir sorumluluk üstlendiği ve bu sorumluluğu hakkıyla yerine getiremeyeceği endişesi taşıdığı görülmektedir. İyâs'ın mütevazı bir kişiliğe sahip olduğunu gösteren bir diğer durum da onun kendi kusurlarının farkında olarak bunları dile getirebilmesidir. Bu anlamda o, "kim ki kusurlarını bilmezse ahmaktır." demiş, "Ya Ebâ Vâsile! Peki senin kusurun nedir?" diye sorulunca da "benim kusurum çok konuşmaktır."⁵³ diye cevap vermiştir.

İyâs yöneticilerin minneti altına girmekten kaçınan bir kişiliğe sahiptir. Öyle ki yöneticinin kendisine verdiği ve on bin dirhem olduğu söylenen ikramiye iade etmiş, emirin hediyesini geri çevirmekle ayıplanınca da "bana ne diye verdiniz? Şayet sadaka olarak verdiyseniz Allah beni zenginleştirir. İlmime karşılık verdiyseniz buna karşılık ücret istemiyorum."⁵⁴ demiştir. Bunun yanında İyâs anne-baba rızasını gözetan biridir. Onları kendisinden razı etmeye önem verir,⁵⁵ annesi vefat ettiğinde iki kapısından birinin kapandığını söyleyerek ağlamıştır.⁵⁶ Babası da İyâs'ın anne-baba rızasını gözetan yönüne dikkat çekerek "insanlar çocuk doğururlar, benim ise baba doğdu."⁵⁷ demiştir. Kendisine oğlunun nasıl biri olduğu sorulduğunda da "ne güzel oğuldur, dünya işlerimi yerine getiriyor, ben de ahiretimle ilgileniyorum."⁵⁸ demiştir.

İyâs'ın öne çıkan bir diğer kişiliği cömertliğidir. O, ihtiyaç sahiplerine çokça infakta bulunan biridir. Nitekim kendisine ait bir araziye satıp elde ettiği geliri dağıtmıştır.⁵⁹ Diğer taraftan bir adam gelip infakta aşırıya kaçtığını, bundan geçim sıkıntısı yaşadığını, bu konuda ne yapması gerektiğini kendisine sorunca o, infakin rızkın davetçisi olduğunu söyleyerek bunu, iki kapılı evde ikisi de açık kaldığında buradan esen rüzgâra benzetmiştir. Buna göre kapılardan biri kapalı olduğunda (infak olmadığında) diğer kapıdan rüzgâr (rızık) girmeyecektir.⁶⁰ İyâs'ın infak ile ilgili görüşü böyle olmakla birlikte İslâm bu konuda itidali önerir. Mesela âyetle: "Eli sıkı olma, ölçüsüzce eli açık da olma; sonra kınanacak, kendi kendine hayıflanacak duruma düşersin!"⁶¹ denilmektedir. Başka bir âyetle de: "Yine o iyi kullar, harcama yaptıkları zaman ne saçıp savururlar ne de cimrilik ederler; harcamaları bu ikisi arasında mâkul bir dengeye göre olur."⁶² denilmiştir. Âlimlerimiz de kişinin kendisini başkasına muhtaç edecek aşırı infakı câiz görmemişlerdir. Mesela İbrâhim en-Nehaî'ye (ö. 96/714) göre birinin malının hepsini sevap kazanmak için de olsa infak etmesi doğru değildir. O kimsenin geçimini sağlayacak kadar malı elinde tutması gerekir.⁶³

İyâs zeki ve ferâset sahibi kişiliğiyle ön plana çıkmış biridir. Utbe b. Ömer şöyle demiştir: "Haccâc ve İyâs hariç, insanların akli melekelerinin aşağı yukarı birbirine yakın olduğunu gördüm. O ikisinin akli ise insanların aklına baskın gelmiştir."⁶⁴ İyâs davaları çözme becerisinin yanında toplum içerisindeki diğer hususlarda da kıvrak zekâsıyla tanınmıştır. Öyle ki yanına gelen kimselerin hal ve hareketine bakarak bunların ne tür niteliklere sahip olabileceklerini kestirebilecek zekâyâ sahip biridir.⁶⁵ Şöyle demiştir:

⁴⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/121.

⁵⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Dâru Risâleti'l-Alemiyye, 2009), "Ahkâm", 3.

⁵¹ Bu âyetlerde şöyle denilmektedir: "Dâvûd'u ve Süleyman'ı da an. Bir zamanlar, (zarar görmüş) bir ekin konusunda hüküm veriyorlardı. Bir topluluğun koyun sürüsü, geceleyin başı boş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp ziyan vermişti. Biz de onların hükmüne tanık idik. Süleyman'ın dava konusunu iyi anlamasını sağladık. Her birine de hükmetme yeteneği ve ilim verdik. Kuşları ve tesbih eden dağları da Dâvûd'un buyruğu altına soktuk. Bunları yapan bizdik." (el-Enbiyâ 21/78-79).

⁵² Vekî, *Aḥbâr*, 1/313.

⁵³ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, 9/233.

⁵⁴ Vekî, *Aḥbâr*, 1/352.

⁵⁵ Vekî, *Aḥbâr*, 1/344.

⁵⁶ Vekî, *Aḥbâr*, 1/344.

⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/126.

⁵⁸ İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakât*, 7/175.

⁵⁹ Vekî, *Aḥbâr*, 1/348.

⁶⁰ Vekî, *Aḥbâr*, 1/354.

⁶¹ el-İsrâ 17/29.

⁶² el-Furkân 25/67.

⁶³ Ya'kûb b. İbrâhîm Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âşâr*, thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1355), 92.

⁶⁴ Vekî, *Aḥbâr*, 1/346.

⁶⁵ Vekî, *Aḥbâr*, 1/328; İbn Kayyim, *eṭ-Ṭuruḳu'l-Hükmiyye*, 25; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 13/118.

“Vâsıt’ın kapısında otursam, gelen geçen her birinin ne işle meşgul olduğunu ve hangi mesleğe sahip olduğunu söyleyebilirim.”⁶⁶ Bu söz mübalağa ifade etse de İyâs ve Kâdî Şüreyh’in *kâiflik*⁶⁷ özelliği bulunan kimselerden oldukları söylenmiştir.⁶⁸ İyâs’ın insanların hal ve hareketlerine bakarak onların hangi meslekten olduğunu bildiğine dair kaynaklarda birçok örnek yer almaktadır.⁶⁹ Dolayısıyla onun için “insan sarrafı” nitelemesi yerinde bir niteleme olur. İyâs’ın zekâsı/ferâseti Araplar arasında “İyâs’tan daha zeki (أزكى من إياس)” şeklinde darb-ı mesel haline gelmiştir.⁷⁰ Bu meselin dilimizdeki “cin fikirli/cin gibi” deyimini ile benzerliği bulunmaktadır.⁷¹

İbrâhim en-Nehaî, Saîd b. Müseyyib, İbn Sîrîn ve Hasan-ı Basrî gibi âlimlerin muasırı olan İyâs 121/740 yılında vefat etmiştir.⁷² Onun hicri 122 yılında vefat ettiği de söylenmiştir.⁷³ Vefat ettiği yer olarak ise Vâsıt şehri zikredilmiştir.⁷⁴ Hâlid el-Huzzâî, Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), Muâviye b. Adulkerim, Muhammed b. Aclân (ö. 148/765), Şu’be b. Haccâc (ö. 160/776) ve İbrâhim b. Merzûk gibi kimseler İyâs’ın ferâset ve ilmüne dair rivayetleri nakledenlerdir.⁷⁵

1.2. Fakihliği

Aslında İyâs’ın yaşamış olduğu dönemde İslâmî ilimler birbirinden ayrışmadığından onun sadece fakih olduğunu söylemek zordur. Bu dönemdeki âlimlerin ilmî karakterleri Kur’an, tefsir, hadis ve siyer gibi ilimleri de uhdesinde barındıracak şekilde çeşitlidir. Ancak İyâs’ın özellikle kadılık yapmış olması ve kaynaklarda fetvalarının yer alması onun fakihlik yönünü dikkate almamızı sağlamıştır. Bu anlamda bu başlık altında İyâs’ın fıkıh usulüne dair ulaşabildiğimiz düşüncesine ve bazı fikhî görüşlerine yer vermek istiyoruz.

1.2.1. Usul Anlayışı

İyâs b. Muâviye’nin usule dair görüşlerini detaylı bir şekilde tespit etmek imkânı olmasa da bu dönemde fakihlerin meselelere genel olarak iki farklı şekilde çözüm ürettiklerini söylemek mümkündür. Bunlar; rivayet ağırlıklı ve re’y ağırlıklı çözümlerdir. Yani kimileri mümkün mertebe re’yiyle fetva vermekten kaçınarak daha çok Kur’an, sünnet ve öncekilerin fetvalarıyla yetinmeye çalışmışken; kimisi özellikle naslarda veya öncekilerin fetvalarında bulamadıkları cevapları kendi re’yiyle vermeye veya var olan bu nas ve fetvaları kendi re’y anlayışı çerçevesinde yeniden yorumlayarak aktarmaya çalışmıştır. İyâs b. Muâviye’nin meseleleri çözüme kavuştururken ikincisini tercih ettiği görülmektedir. Nitekim o böyle hareket etmiş olacak ki İbn Sîrîn onu ‘re’yle değil, eserle hüküm vermesi gerektiği şeklinde uyarma gereği duymuştur.⁷⁶ İyâs’ın genel olarak usul düşüncesi bağlamında dikkatimizi çeken, onun istihsanı ilk defa teknik/terim anlamda kullanması olmuştur. Onun usul anlayışı hakkında bilgi sahibi olmak açısından diğer önemli bir örnek ise âhâd haber ile âyetin tahsis edilip edilmeyeceğine dairdir. İstihsanın kullanılması ve âhâd haberle âyetin tahsis edilmemesi ehl-i re’y metotlarındandır.

1.2.1.1. İstihsan

İyâs şöyle diyor: “قِسُّوا الْقَضَاءَ مَا صَلَحَ النَّاسُ، فَإِذَا فَسَدُوا فَاسْتَحْسِنُوا/İnsanların durumu iyi hal üzere olduğu sürece kazâyı/yargılamayı kıyasa göre yapınız. İnsanların (iyi hali) bozulduğunda (yargılamayı) istihsana göre yapınız.”⁷⁷ İyâs’tan önce böyle bir görüş ileri sürene rastlamadık. Dolayısıyla İyâs’ın bu sözü erken dönemde istihsanın tanımı ve kapsamı ile ilgili önemli bir veri elde etmemize imkân vermektedir. Zira istihsanın teknik/terim anlamda ortaya çıkışı daha çok Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve sonraki dönemle irtibatlandırılmıştır. Mesela Macar şarkiyatçı Goldziher (ö. 1921) istihsan ilkesini Ebû Hanîfe’ye dayandırırken, İslâm

⁶⁶ Vekî, *Aḥbâr*, 1/369.

⁶⁷ Kâif: Allah’ın verdiği yetenekle cismani alametlerin delaletiyle nesep belirlemede maharetli kimse. (Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 286.)

⁶⁸ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî* (Beyrut: Dâru’l-Fiker, 1405), 8/375.

⁶⁹ Bkz. el-Feyyâz, *el-Kâdî İyâs b. Muâviye*, 66-84.

⁷⁰ Ebû Hilâl el-Askerî, *Cemheretü’l-emşâl* (Beyrut: Dâru’l-Fiker, ts.), 1/507.

⁷¹ Adem Yener, “Arap Mesellerinde Sıra Dışı Erkek Karakterleri”, *Sırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/19 (2018), 123.

⁷² İzzeddin İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe fî ma’rifeti’s-şahâbe*, thk. Ali Muhammed Mu’avvaz, Âdil Ahmed Abdülmecûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, ts.), 1/187; Zehebî, *Siyer*, 5/155; Ziriklî, *el-A’lâm*, 2/33.

⁷³ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi’l-mülûk ve’l-ümem*, thk. Muhammed, Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1996), 7/220.

⁷⁴ Ziriklî, *el-A’lâm*, 2/33.

⁷⁵ Buhârî, *et-Târîh*, 2/238; Halîfe b. Hayyât, *Tabakât*, 301; Zehebî, *Siyer*, 5/155.

⁷⁶ Vekî, *Aḥbâr*, 1/334.

⁷⁷ Vekî, *Aḥbâr*, 1/341; Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Cessâs, *Usûlu’l-Cessâs (el-Fusûl fi’l-usûl)* (Kuveyt: Vizâretu’l-Evkâfi’l-Kuveytiyye, 1994), 4/229.

hukuku alanındaki araştırmalarıyla bilinen bir diğer şarkiyatçı Schacht (ö. 1969) ise her ne kadar bir metot olarak Ebû Hanîfe'den önce kullanıldığını söylemiş olsa da teknik anlamda istihsanı Ebû Yûsuf'a (ö. 182/798) dayandırmıştır.⁷⁸ Dahası İbn Hazm (ö. 456/1064) Ebû Hanîfe'den önce istihsanla fetva vereni bilmediklerini söylemiştir.⁷⁹ Halbuki İyâs'ın yukarıdaki sözü onun istihsanı teknik/terim anlamında kullandığını göstermektedir.⁸⁰ Zira bu sözünden onun istihsanı kıyasın katı kuralcılığına bir alternatif olarak konumlandığını söylemek mümkündür. Nitekim bu, daha sonra ilk olarak istihsanı terim anlamda tanımlayan Ebû'l-Hasen el-Kerhî'nin (ö. 340/952) istihsan tanımlamasına da uymaktadır. O istihsanı şöyle tanımlıyor: "Fıkî meselede daha güçlü bir sebebi dikkate alarak benzeri meselelerde kabul edilen hükmü vermekten vazgeçmektir."⁸¹ Buna göre istihsan özelde kıyasın alternatifi olarak tanımlanmakta, genelde ise uygulamada/pratikte istihsanın daha elverişli bir delil veya yöntem olduğu belirtilmektedir. İyâs istihsanla ilgili yukarıdaki sözünü aynı zamanda insanların ahlâkî hassasiyetlerinin zayıflamasıyla birlikte yargılama esaslarının da buna göre değişmesi gerektiğini belirtmektedir.⁸² Dolayısıyla İyâs'ın ifadesine göre insanların ahlâkî durumları zayıfladıkça buna yönelik tedbir alınabilir. Bu tedbirlerden biri de istihсандır. Diğer taraftan İyâs bu sözünü istihsanın pratikte etkisine de dikkat çekmiştir. Başka bir ifadeyle söyleyecek olursak; İyâs'ın bu sözünden kıyasın pratikte sorunları çözmede yetersiz kaldığını, bunun aşılması için istihsan yönteminin devreye sokulması gerektiği anlaşılmaktadır. Nitekim kendisi de işin başında bir yargıç olarak yukarıdaki sözüne paralel olarak şöyle diyor: "مَا وَجَدْتُ الْقَضَاءَ إِلَّا مَا يَسْتَحْسِنُ النَّاسُ" /Yargı, insanların istihsan ettikleri şeylerden ibarettir."⁸³ Buna göre istihsan için "daha güçlü bir gerekçe" ifadesi yerine "uygulamaya daha elverişli bir gerekçe" denilmesi daha isabetli gözükmemektedir. Böyle olunca istihsan kıyasın karşısında konumlandırılmamış olur ve istihsan ile kıyasın yerleri daha sabit olur. Çünkü istihsan her zaman "daha güçlü gerekçe"nin alınması değildir. Zira yerine göre istihsan bırakılıp kıyas alınmıştır.⁸⁴ Bu durumda daha güçlü gerekçe bırakılıp daha zayıf gerekçe mi alınmış olmaktadır? Dolayısıyla İyâs'ın sözlerinden anlaşılan kıyasın teorik bir yöntem/delil olduğu, istihsanın ise pratik bir delil/yöntem olduğudur.⁸⁵

⁷⁸ Joseph Schacht, *The Origins Of Muhammadan Jurisprudence* (Oxford, 1950), 112.

⁷⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *Mülâhhasu (telhîşu) ibtâ'î'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'îl*, thk. Saîd el-Efgânî (Beyrut: Daru'l-Muktebes, 2014), 43.

⁸⁰ Cessâs, İyâs'ın "قَيِّسُوا الْقَضَاءَ مَا صَلَحَ النَّاسُ، فَإِذَا فَسَدُوا فَاسْتَحْسِنُوا" sözünü istihsanın sözlük manasını tespit etmek için vermektedir. Yani Cessâs bu sözü bizim yaptığımız gibi istihsanın teknik/terim anlamı için delil getirmemektedir. Ancak onun bu sözü, istihsanın sözlük manası için delil getirmiş olması, İyâs'ın bunu istihsanın teknik/terim manasında kullanmamış olduğunu göstermez. Bunun yanında Cessâs aynı yerde İmam Şâfi'nin "أَسْتَحْسِنُ/güzel buluyorum..." ifadesini de sözlük manasına delil getirmektedir. Bu durumda Şâfi'nin bu ifadesi ile İyâs'ın sözünü aynı anlamda değerlendirmemek gerekir. Zira İyâs, aynı cümlede istihsanı kıyasa alternatif olarak kullanmışken, İmam Şâfi sadece "أَسْتَحْسِنُ" demekle yetinmiştir. Dolayısıyla İyâs da İmam Şâfi gibi "أَسْتَحْسِنُ" demiş olsaydı ve istihsanı kıyasın alternatifi olarak kullanmamış olsaydı bu ifade istihsanın sözlük anlamı için delil alınabilirdi. Diğer taraftan istihsan ile ilgili müstakil çalışma yapmış olan Muharrem Önder de -her ne kadar istihsanı teknik/terim anlamında ilk kullanan kişi olarak İyâs'ı değil de Ebû Hanîfe'yi görmüş olsa da- "bununla beraber Ebû Hanîfe dışında, az da olsa, istihsan terimini kullanan kimselere rastlamaktayız..." diyerek İyâs b. Muaviye'nin istihsanla ilgili söz konusu ifadesine yer vermiştir. (bkz. Muharrem Önder, *Hanefî Mezhebinde İstihsân Anlayışı ve Uygulaması* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2014), 69-70.)

⁸¹ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ali b. Tayyib el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûl'l-fıkîh*, thk. Halil el-Meys (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403), 2/296.

⁸² Bu durum fıkıhta fesâdî'z-zamân (zamanın bozulması) kavramıyla ifade edilmektedir. Tabi bundan kasıt zamanın bozulması değil, süreç içerisinde insanların durumlarının, adet ve geleneklerinin değişmesidir. (Yunus Keleş, "Fesadüz zaman Kavramının Ortaya Çıkışı ve Ahkâmın Değişimine Etkisi", *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, ed. Mehmet Kubat vd. (Ankara: Malatya İlahiyat Vakfı, 2017), 1/695.) Fıkıh eserlerimizde "...fakat zamanımızda şer ehlî çoğaldı/أَهْلُ الشَّرِّ كَثُرُوا..." (Ebû Bekr Şemsü'l-eimme es-Serahsî, *el-Mesbûât* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 11/5.) gibi ifadeler kullanılarak ahlâkî hassasiyetin zayıflamasına dikkat çekilmiş ve fetvalar buna göre verilmiştir. Mesela ilk başlarda akrabanın birbirine yönelik şahitliği câiz görülüşken zamanla ahlâkî hassasiyet zayıflayınca fakihler baba-oğul gibi akrabaların birbirlerine şahitliğini câiz görmemeye başlamışlardır. (Serahsî, *el-Mesbûât*, 5/34; 10/164.) Yine ilk başlarda şahitlerin tezkiye edilmesine gerek duyulmuşken, ahlâkî hassasiyet zayıflayınca bunların tezkiyesine ihtiyaç duyulmuştur. (Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâ'î'ru's-şanâ'î fi tertibi's-şerâ'î* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1982), 7/11.)

⁸³ Cessâs, *el-Fusûl*, 4/229. İstihsan için birçok farklı tanım yapılmıştır. Bu tanımların bir kısmı "heva ve heves ürünü" şeklinde istihsanı reddetmeye yönelikken, bir kısmı bu tür eleştirilere de cevap olacak şekilde "daha güçlü bir gerekçe" (Basrî, *el-Mu'temed*, 2/296.) şeklinde ifade edilerek gelen eleştirileri yumuşatma amacı taşımaktadır. Ancak istihsan "heva ve heves ürünü" olmadığı gibi onun "daha güçlü bir gerekçe" şeklinde nitelendirilmesi de sağlıklı görünmemektedir. Nitekim Hanbelî fakih Kelvezânî (ö. 510/1116) de buna karşı çıkmış ve hükümler arasında "daha evla veya daha kuvvetli" şeklinde bir ayırma gidilmeyeceğini, kuvvetliliğin delile göre olacağını söylemiştir. (Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhid fi usûl'l-fıkîh*, thk. Müfîd Muhammed Ebû Amşe vd. (Cidde: Merkezi'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâ'i'l-Turâsî'l-İslâmî, 1985), 4/93.)

⁸⁴ Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Aşl*, thk. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 4/481. İstihsan kıyas ilişkisi için bkz. Abdulmuid Aykul, "Erken Dönemde İstihsân Tanımları Etrafında Oluşan Meşrûriyet Tartışmaları", *Cumhuriyet İlahiyat dergisi* 26/1 (Haziran 2022), 173-190.

⁸⁵ Bu duruma birçok örnek verilebilir. Mesela hâkimin hediye almasının câiz olmaması, akrabanın birbirlerine yönelik şahitliklerinin câiz görülmemesi, istisna akdinin câiz görülmesi, kadınlara özel durumlarda (hamile olup olmadığı, hayızlı olup olmadığı, iddetinin bitip bitmediği) kadının şahitliğiyle yetinilmesi gibi. Aslında teoride beklenen/hedeflenen hâkimin hediye alsa bile adaletli davranması, akraba da olsa, aleyhte de olsa adaleti sağlamak adına şahitlik yapması, henüz ortada olmayan bir malın satılmaması, kadınların özel durumlarıyla ilgili de olsa nasın bildirdiği gibi iki erkek veya bir erkekle iki kadının şahitliğine başvurulmasıdır. Ancak bunlar her ne kadar teoride hedeflenmiş veya beklenmişse de pratikte bunların gerçekleşmesi mümkün değildir. Bunlar gerçekleşmeyecek diye evrensellik iddiası olan İslâm hukukunun bunlara çözüm üretmeyeceği de düşünülemeyeceğine göre bunlar istihsanen (pratikte) câiz

1.2.1.2. Âhâd Haberle Âyeti Tahsis Etmemesi

İyâs'ın usul anlayışını yansıtmaya açısından ulaşabildiğimiz bir husus da onun âhâd haberle âyeti tahsis etmediğine dairdir. Nitekim adamın biri Hasan-ı Basrî'ye giderek İyâs'ın kendisini şahit olarak kabul etmediğini söylemiştir. Hasan adamı da yanına alarak İyâs'a gelir ve "Resûlullah 'kim kiblemize yönelir ve kestiğimizden yerse müslümandır. Allah ve Resûlü'nün koruması altındadır.'⁸⁶ dediği halde neden bu adamın şahadetini reddediyorsun?" diye sorar. İyâs da kendisine Bakara sûresinin 282. âyetinin "...مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ..." "...rıza göstereceğiniz şahitlerden..." kısmını okur ve "arkadaşın razı olunan şahitlerden değildir." der.⁸⁷ Bu örnekten hareketle İyâs'ın söz konusu hadisle umum ifade eden âyeti tahsis etmediği anlaşılmaktadır.

1.2.2. Bazı Fıkî Görüşleri

İyâs'ın kaynaklarda dağınık vaziyette pek çok fıkî görüşü bulunmaktadır. Bunların hepsini burada zikretmek mümkün olmadığından bir kısmını fakihliğini yansıtmaya uygun şekilde vermemiz uygun olur. Bunu yaparken İyâs'ın fıkî görüşünün daha net görülebilmesi ve farklı yönünü dikkate sunması için başta muasırları olmak üzere başka âlimlerin de aynı konu ile ilgili görüşünün ne olduğunu kısaca verdik. Onun bazı görüşleri şöyledir:

1- İyâs kâdı iken, kocası kayıp bir kadın, kocasına ait evi satmış, daha sonra kocası çıkıp gelmiş ve evi satmadığını, hibe etmediğini ve (satış veya hibeye) izin de vermediğini söylemiştir. Bunun üzerine İyâs evin adama iadesine hükmetmiş ve kadına da hapis cezası vermiştir.⁸⁸ Hz. Ali'nin de böyle bir uygulaması olmuştur. Kocasına ait bir cariyeyi, kocası yanında yokken kadın ve oğlu satmışlardır. Koca geldiğinde durumu Hz. Ali'ye iletmış ve cariyeyi ne sattığını ne de hibe ettiğini söylemiştir. Bunun üzerine Hz. Ali cariyenin iade edilmesine, kadının ve oğlunun da hapsedilmesine hükmetmiştir.⁸⁹ İyâs'ın karşılaşmış olduğu mesele ve bu mesele için getirmiş olduğu çözüm İslâm hukukunda, "halâs" ve/veya "derk/derek" kavramları ile ifade edilir ki bu da bir malın satımı sonrasında başkasının satımdan önce var olan bir sebebe dayanarak o malda hak talep edebileceğine (istihkak) karşı müşterinin satıcıdan rehin gibi bir teminat istemesi demektir.⁹⁰

2- İyâs'a göre cuma günü gusûl abdesti cuma namazı kılacak kimseye gereklidir.⁹¹ Hz. Peygamber'in, "cuma günü gusûl bulûğa ermiş herkese vâciptir."⁹² ve "her müslüman üzerinde üç hak vardır; cuma günü gusûl almak, dişleri temizlemek ve güzel koku sürmek."⁹³ dediği nakledilmiştir. Bu rivayetlere göre cuma günü cünüp olsun, olmasın, cuma namazı kılacak olsun, olmasın bulûğa ermiş olanlara gusûl abdesti almak gereklidir. Fakat belli ki İyâs bu rivayetleri değil Hz. Peygamber'in, "sizden biriniz cumaya gitmek istediğinde gusûl alsın."⁹⁴ anlamındaki sözünü tercih etmiştir. Yahyâ b. Meysere Kûfe hadisçilerinden Amr b. Mürre'ye (ö. 116/734) cuma günü gusûlün sünnet olup olmadığını sormuş o da Müslümanların gusûl aldığını söylemiş ancak sünnet olup olmadığını belirtmemiştir. Ancak Amr b. Mürre bu sözden onun cuma günü gusûl sünnet değil müstehap gördüğünü anladığını ifade etmiştir.⁹⁵ Buna göre İyâs b. Muâviye'nin de cuma günü gusûl abdesti almayı sünnet olarak görmediğini söylemek mümkündür.

3- İyâs'a göre malın ne olduğunun bilinmesi halinde Yahudi veya Hristiyan'la ortaklık yapmak câizdir.⁹⁶ Halbuki İbn Abbâs, Atâ

görülmüştür. Dolayısıyla İyâs'ın dediği gibi istihsan hükmün pratikteki elverişliliğidir. Aksi durumda yargıda ve insanların hukuki işlemlerinde tıkanmalar olacaktır. Bu da İslâm hukukunun evrensel ve elastik yapısına zarar verecektir. Nitekim Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî (ö. 568/1172) de İyâs'ın yukarıdaki sözü için: "Bu söz kıyasa göre oluşturulan kanunların olumsuzlukları önlemede yetersiz kalması durumunda bir çıkar yol olarak istihsanı önermektedir." (Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbü Ebî Hanîfe* (Beyrut, 1981), 1/84; Şükrü Özen, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Akılleşme Süreci* (İstanbul: MÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, 1995), 279.) diyerek kıyasın teorik özelliğine karşılık istihsanın pratikteki işlevine dikkat çekmiştir.

⁸⁶ Muhammed b. İsmâil Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Mustafa Dîb (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), "Salât", 28.

⁸⁷ Vekî, *Aḥbâr*, 1/337.

⁸⁸ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 8/192; Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef fi'l-eḥâdis ve'l-âşâr*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 4/292.

⁸⁹ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 8/192.

⁹⁰ Seyyid Şerîf el-Cürçânî, *et-Ta'rifât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1983), 103; Muhammed Amîm el-Bereketî, *et-Ta'rifâtü'l-fikhiyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 88; Erdoğan, *Hukuk Terimleri*, 99, 174.

⁹¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 1/437.

⁹² Buhârî, *el-Câmi'*, "Salât", 77 (No. 820); Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-şâhih*, thk. Muhammed Fuad Abdalbaki (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991), "Cum'a", 1 (No. 5).

⁹³ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/70; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995), 26/322.

⁹⁴ Buhârî, *el-Câmi'*, "Cum'a", 2 (No. 837); Müslim, *el-Câmi'*, "Cum'a", 7 (No. 1).

⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/73.

⁹⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/269.

(ö. 126/744), Tâvûs (ö. 106/725) ve Mücâhid (ö. 103/721) gibi âlimler Yahudi ve Hristiyanlarla ortaklığı câiz görmemişlerdir.⁹⁷ Bu dine mensup kimselerle ortaklığı veya alışverişi câiz görmeyenler bunun sebebini bunların ribâ ve domuzu alışverişe konu etmelerine dayandırmaktadırlar.⁹⁸ İyâs'ın "malın ne olduğunun bilinmesi" kaydını getirmiş olmasının sebebini de bu olduğunu düşünüyoruz. Dolayısıyla İyâs'a göre ribâ ve domuz gibi haramlar üzerine olmaması kaydıyla Yahudi ve Hristiyanlarla ortaklık yapmada bir sakınca yoktur.

4- İyâs, babanın oğluna yönelik şahadetini câiz görmüştür.⁹⁹ Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Ömer b. Abdülazîz gibi âlimlerin de babanın oğluna ve oğlun babaya şahadetini câiz gördükleri¹⁰⁰ ve bunların "...مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ..." "...rıza göstereceğiniz şahitlerden..."¹⁰¹ âyetinin umumuna göre hareket ettikleri ifade edilmiştir.¹⁰² Belli ki İyâs da ilgili âyetin bu kısmına dayanarak babanın oğluna yönelik şahitliğini câiz görmüştür. Halbuki bir rivayete göre Kâdî Şüreyh ve Nehaî¹⁰³ ile Hanefiler kıyasa muhalif davranarak babanın evladına, evladın babasına yönelik şahitliğini kabul etmemişlerdir.¹⁰⁴

5- İyâs, çocukların şahitliğini kabul etmemiştir.¹⁰⁵ Halbuki Kâdî Şüreyh'in çocukların şahadetini "çocukların çocuklara karşı" veya "tereddüd olmaması halinde" gibi bazı kayıtlarla kabul ettiği rivayet edilmiştir.¹⁰⁶

6- İyâs'a göre bir kimse evini belli bir müddet kiraya verdikten sonra vefat ederse kira sözleşmesi belirtilen müddete kadar devam eder.¹⁰⁷ Ancak Sevrî (ö. 161/778), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve İmam Mâlik (ö. 179/795) gibi kimselere göre kişinin ölümüyle kira sözleşmesi de sona erer.¹⁰⁸ Kira sözleşmesinin belirtilen müddete kadar devam etmesinin kiracının menfaatinin korunması açısından önemli olduğu ortadadır. Belli ki İyâs bu görüşüyle kiracının haklarının zayi olmasının önüne geçmek istemiştir.

7- Kadın boşandıktan sonra, boşanmış olduğu kocasının evinde kocasının mı yoksa kendisinin mi olduğu belli olmayan eşya bulunması halinde bu eşyanın kime ait olabileceği hususunda fakihler ihtilaf etmişlerdir. Bu konuda İyâs şöyle diyor: "Ortaya çıkan eşya kadınların kullanımına özel eşya ise kadına verilir. Aksi durumda erkeğin delil getirmesi halinde erkeğin malı sayılır."¹⁰⁹ Ebû Kılâbe'ye (ö. 104/722) göre bu eşya kadının kullanımına özel olsa bile erkeğin sayılır.¹¹⁰ Hasan-ı Basrî'nin görüşü ise şöyledir: Kadınların kullanımına özel eşya kadının sayılır, erkeklerin kullanımına özel eşya erkeğin sayılır. Ortak kullanıma uygun eşyalar ise (kendisine ait olduğuna dair) kim delil getirirse onundur.¹¹¹ Nehaî'nin görüşü Hasan'ın görüşüyle aynıdır, bir farkla ki o, delil getirme yerine, geriye kalan eşyanın her ikisinin ortak malı olduğu görüşündedir.¹¹² İyâs'ın eşyanın kime ait olduğuna dair kadın ve erkeğin kullanımına özel eşya ayırımı yapmış olması isabetli olsa da sadece erkekten delil istemiş olması bir eksiklik olarak görülebilir. Bu açıdan Hasan-ı Basrî'nin görüşü daha isabetli kabul edilebilir. Ancak ömür boyu evli kalma düşüncesiyle erkeğin kadına has eşya olmakla birlikte kadına almış olduğu ile erkeklere has olmakla birlikte kadının erkeğe almış olduğu eşyanın nikah sözleşmesinin sona ermesiyle birlikte bu maddi veya manevi değeri olan eşyanın akıbeti ayrı bir tartışma konusu olarak değerlendirilebilir.

8- İyâs, zimmînin Müslüman üzerinde şuf'a hakkı olduğuna hükmetmiştir.¹¹³ Kâdî Şüreyh'in de böyle hükmettiği ve bunu Hz. Ömer'e bildirdiği, Hz. Ömer'in de buna onay verdiği nakledilmiştir.¹¹⁴ Nehaî ve Sevrî de bu görüştedir.¹¹⁵ Ancak Hasan-ı Basrî ve

⁹⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/269.

⁹⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/269.

⁹⁹ Ebû'l-Hasen Sadrüddîn İbn Ebû'l-İz, *Kitâbü't-Tenbîh 'alâ müşkilâti'l-Hidâye*, thk. Abdulhekîm b. Muhammed Şâkir, Enver Salih Ebû Zeyd (Suudi Arabistan: Mektebetu'r-Rüşd, 2003), 4/510.

¹⁰⁰ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 8/343; İbn Ebû'l-İz, *Kitâbü't-Tenbîh*, 4/510.

¹⁰¹ el-Bakara 2/282.

¹⁰² İbn Ebû'l-İz, *Kitâbü't-Tenbîh*, 4/510.

¹⁰³ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/531.

¹⁰⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 16-121.

¹⁰⁵ Vekî, *Ahbar*, 1/330.

¹⁰⁶ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 8/350.

¹⁰⁷ Vekî, *Ahbar*, 1/330.

¹⁰⁸ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 8/191; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2/13.

¹⁰⁹ Vekî, *Ahbar*, 1/336.

¹¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/181.

¹¹¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/181.

¹¹² İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/181.

¹¹³ Vekî, *Ahbar*, 1/336.

¹¹⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 14/93.

¹¹⁵ Abdürrezzâk, *el-Muşannef*, 8/84; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/519.

Şa'bî'ye göre zimmînin müslüman üzerinde şuf'a hakkı yoktur.¹¹⁶ Öyle anlaşıyor ki İyâs şuf'adârlığı dinî aidiyete öncelmiştir.

9- Katâde şöyle diyor: “İyâs talâkta iki kadın ile bir erkeğin şahitliğini câiz gördü. Bunu Hasan’a (el-Basrî) sordum o, talâkta kadının şahitliğini câiz görmedi.”¹¹⁷ Basra valisi Adî b. Ertât bu iki görüşü Ömer b. Abdülazîz’e yazmış, o da Hasan’ın görüşünün daha isabetli olduğunu söylemiştir.¹¹⁸ İyâs’ın talâktaki şahitlikle ilgili görüşü bu olmakla birlikte yukarıda aktardığımız ve Vali Adî b. Ertât’la aralarının açılmasına sebep olan boşama olayında onun bir kadının şahitliğini yeterli gördüğü ifade edilmişti. Talâk ile ilgili bir âyette şöyle denilmektedir: “Sürelerinin sonuna ulaştıklarında onları ya uygun biçimde tutun yahut onlardan uygun biçimde ayırın; içinizden adaletli iki kişiyi şahit tutun ve şahitliği Allah için özenle yerine getirin...”¹¹⁹ Birinci rivayeti dikkate aldığımızda İyâs’ın buradaki iki şahit ifadesini borç ile ilgili âyette yer alan “Erkeklerinizden iki şahidi de tanık tutun. Şahitler iki erkek olmazlarsa, rıza göstereceğiniz şahitlerden bir erkekle -biri yanılırsa diğerinin ona hatırlatması için- iki de kadın olsunlar.”¹²⁰ İfadesine hamlederek iki erkek bulunmadığı için iki kadınla bir erkeğin şahitliğini câiz gördüğü söylenebilir. İkinci görüşüne gelince onun burada aşağıda da görüleceği üzere yine bu âyetin “...مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ...” “...rıza göstereceğiniz şahitlerden...” kısmını dikkate almış olabileceğini düşünüyoruz. Zira o bu âyete dayanarak kiminin şahitliğini kabul etmemiştir.¹²¹

10- İyâs’a göre hisse/pay Arap kelimasında altıda bire tekabül eder.¹²² Mesela bir kimse malından bir hisse vasiyet etmişse bu hisse malın altıda biridir. İyâs’ın bu sözü fakihler tarafından delil olarak alınmıştır. Mesela Ebû Hanîfe, başka delilin¹²³ yanında, İyâs’ın sözüyle de ihticâda bulunarak, bir kimsenin evinden bir hisse vasiyet etmesi halinde bunun evin altıda biri olacağını söylemiştir.¹²⁴

Sonuç

İyâs b. Muâviye ile alakalı yaptığımız bu çalışmada elde ettiğimiz sonuçları şöyle aktarabiliriz: İyâs’ın içerisinde bulunduğu toplumda birçok fikhî görüş beyan etmiş olması ve fikhî kabiliyete sahip olmayı gerektiren kadılık vazifesi yapmış olması onun tefsir ve hadis gibi ilimlerle değil fikhî ilmiyle ön plana çıktığını, onun istihsanı kullanması ve âhâd haberle âyeti tahsis etmemesi de onun re’y ekolüne daha yakın durduğunu söylememize imkân vermektedir.

Diğer taraftan İyâs’ın zamanındaki imkanlar ve şartlar çerçevesinde ferâset ve zekâsıyla adaletli bir şekilde ve süratle davaları çözüme kavuşturduğu görülmüştür. Bu da bir davanın çözüme kavuşturulması için zekânın ve ferâsetin önemli ve etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu davaları çözüme kavuşturabilmek için ilmî veya fikhî yetkinliğe sahip olmanın tek başına yeterli olmadığını, aynı zamanda iyi bir zekâ ve ferâsete sahip olmak gerektiğini de göstermektedir. Dolayısıyla bir yargıcın mahareti sadece kanunları bilmesiyle veya hukuka hakimiyetiyle ölçülmemelidir. Aynı zamanda ferâset ve zekâsı da önemlidir. Görüldüğü gibi İyâs birçok davayı kanun bilgisiyyle değil ferâsetiyle çözmüştür. Ayrıca delil her zaman olmayabilir veya olsa bile davayı sonuçlandırabilmek için yeterli olmayabilir. Bu durumda zekâ ve ferâset devreye girmelidir. Bunun yanında İyâs kendi döneminde davaları çözüme kavuşturmak için insanların psikolojik durumları ile bedenleri üzerinde yer alan işaret ve emarelerden olabildiğince yararlanmış ki bu tür örnekler onun kendi dönemindeki imkân ve şartlar çerçevesinde günümüzdeki kriminal inceleme ve adli tıp çalışmaları kapsamında değerlendirilebilecek bazı uygulamalarda bulunduğu söylenebilir.

Ahlâkın zayıfladığı zamanlarda İyâs istihsanla hüküm vermeyi tavsiye etmiştir. Günümüzde insanların ahlâkî hassasiyetlerinin zayıfladığı bir gerçektir. Dolayısıyla günümüzdeki birçok soru ve sorunu çözüme kavuşturmak adına İyâs’ın bu tavsiyesine uymanın önem arz ettiği görülmektedir.

İyâs ile ilgili yaptığımız bu çalışmanın yanında daha kapsamlı çalışmalar yapılabilir. Böylece hem burada yer veremediğimiz hayatı ve fikhî görüşleri hem de ferâsetini yansıtan birçok söz ve hayatından kesitlere şahit olma imkânı elde etmiş oluruz.

¹¹⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 4/519.

¹¹⁷ Vekî, *Aḥbâr*, 1/330.

¹¹⁸ Vekî, *Aḥbâr*, 1/330.

¹¹⁹ et-Talâk 65/2.

¹²⁰ el-Bakara 2/282.

¹²¹ Vekî, *Aḥbâr*, 1/337.

¹²² Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî, *Kitâbü'l-cümel min ensâbi'l-eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 8/162.

¹²³ Abdullah b. Mes'ûd da bir kimsenin malından bir hisse vasiyet etmesi halinde bunun ne kadar olacağı ile ilgili soruya “altıda bir olacağı” şeklinde cevap vermiştir. (Serahsî, *el-Mebsût*, 27/145.)

¹²⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 18/68.

Kaynakça | References

- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Muşanneffî'l-ḥadîş*. thk. Habiburrahman el-E'zamî. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403.
- Ağırakça, Ahmet. "İyâs b. Muâviye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/498. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-İlel ve ma'rifeti'r-ricâl*. Alemü'l-Kütüb, 1997.
- Askerî, Ebû Hilâl el-. *Cemheretü'l-emşâl*. Beyrut: Dâru'l-Fiker, ts.
- Aykul, Abdulmuid. "Erken Dönemde İstihsân Tanımları Etrafında Oluşan Meşrûiyet Tartışmaları". *Cumhuriyet İlahiyat dergisi* 26/1 (Haziran 2022), 173-190.
- Basrî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Alî b. Tayyib el-. *el-Mu'temed fi uşûli'l-fıkh*. thk. Halil el-Meys. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1403.
- Belâzürî, Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Kitâbü'l-cümel min ensâbi'l-eşraf*. thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Ziriklî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1996.
- Bereketî, Muhammed Amîm el-. *et-Ta'rîfâtü'l-fikhiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Mustafa Dîb. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 1987.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl. *et-Târihu'l-kebîr*. thk. Hâşim en-Nedvî. Haydarabad: Dâiretu'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 2009.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-. *Usûlu'l-Cessâs (el-Fusûl fi'l-usûl)*. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye, 2. Basım, 1994.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf el-. *et-Ta'rîfât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1983.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ' ve ṭabaḳâtü'l-aşfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1988.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm. *Kitâbü'l-Âşâr*. thk. Ebû'l-Vefâ el-Efgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1355.
- Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Feyyâz, Zeyd b. Abdulazîz el-. *el-Kâdî İyâs b. Muâviye*. Riyad: Dâru'l-Alûka, 1437.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *et-Târih*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyad: Dâru Tayyibe, 3. Basım, 1985.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr. *Ṭabaḳât*. thk. Süheyl Zekâr. Dâru'l-Fiker, 1993.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen. *Târihu medîneti Dimaşk*. thk. Muhibuddin Ebi Saîd Ömer b. Ğurame el-Umerî. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1995.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed. *el-Muşanneffî'l-eḥadîş ve'l-âşâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Ebû'l-İz, Ebû'l-Hasen Sadrüddîn. *Kitâbü't-Tenbîh 'alâ müşkilâtü'l-Hidâye*. thk. Abdulhekim b. Muhammed Şâkir, Enver Salih Ebû Zeyd. Suudi Arabistan: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 2003.
- İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yan ve enbâ'u ebnâ'i'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1968.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed. *Mûlaḥḥaşu (telḥîşu) ibṭâli'l-kıyâs ve'r-re'y ve'l-istihsân ve't-taklîd ve't-ta'lîl*. thk. Saîd el-Efgânî. Beyrut: Daru'l-Muktebes, 1. Basım, 2014.
- İbn Kayyim, el-Cevziyye. *et-Turukû'l-hükmiyye fi's-siyâseti's-şer'iyye*. thk. Nayif b. Ahmed. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 4. Basım, 2019.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ'. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî. Dâru Hicr, 1997.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fiker, 1. Basım, 1405.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Dâru Risâleti'l-Alemiyye, 1. Basım, 2009.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Kitâbü't-Ṭabaḳâtü'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 1. Basım, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *el-Muntaẓam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed, Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1996.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Zâdû'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1404.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-şahâbe*. thk. Ali Muhammed Mu'avvaz, Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Joseph Schacht. *The Origins Of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford, 1950.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-. *Bedâ'i'u's-sanâ'i fî tertîbi's-şerâ'i*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbu'l-Arabî, 1982.
- Keleş, Yunus. "Fesadüzzaman Kavramının Ortaya Çıkışı ve Ahkâmın Değişimine Etkisi". *İslam ve Yorum Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*. ed. Mehmet Kubat vd. Ankara: Malatya İlahiyat Vakfı, 1. Basım, 2017.
- Kelvezânî, Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-. *et-Temhîd fi uşûli'l-fıkh*. thk. Müfîd Muhammed Ebû Amşe vd. Cidde: Merkezi'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1985.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. thk. Hişâm Semîr el-Buhârî. Riyad: Dâru'l-Âlem, 2003.
- Mekkî, Muvaffak b. Ahmed el-. *Menâkıbü Ebî Ḥanîfe*. Beyrut, 1981.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdillâh Alâüddîn. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Muhammed Osman. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâhih*. thk. Muhammed Fuad Abdulbaki. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1991.
- Önder, Muharrem. *Hanefi Mezhebinde İstihsân Anlayışı ve Uygulaması*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Özen, Şükrü. *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*. İstanbul: MÜSBE, Basılmamış Doktora Tezi, 1995.
- Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-. *el-Ensâb*. thk. Abdullah Umer el-Bârûdî. Beyrut: Daru'l-Cenân, 1988.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme es-. *el-Mebsûṭ*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *Fethu'l-kadîr*. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 1414.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan eş-. *el-Aşl*. thk. Muhammed Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr et-. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 2000.
- Turan, M. Fatih. "İslam Muhakeme Hukukunda İz Bilimi (Kriminalistik) ve Adli Tıp Çalışmalarını Anımsatan Bazı Uygulamalar". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 33 (2010).
- Vekî', Ebû Bekir Muhammed b. Halef b. Hayyân. *Aḥbârü'l-kuḍât*. thk. Abdulaziz Mustafa el-Merâgî. Riyad: Mektebetü'l-Verrâk, 1. Basım, 1947.
- Yener, Adem. "Arap Mesellerinde Sıra Dışı Erkek Karakterleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* IX/19 (2018), 118-131.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.